

**Rec. MAREK INGLOT SJ, *HOW THE JESUITS SURVIVED
THEIR SUPPRESSION. THE SOCIETY OF JESUS
IN THE RUSSIAN EMPIRE (1773-1814)***

Edited and translated by Daniel I. Schaflly. Saint Joseph's
University Press. Philadelphia 2015, s. XV + 305

Autor (ur. 1961 r. w Brzozowie, w woj. podkarpackim), związany w kraju z prężnym krakowskim ośrodkiem naukowym Societatis Jesu, studiował najpierw filozofię w stolicy Jagiellonów na Papieskim Wydziale Filozoficznym (1982-1984) a następnie na papieskim Wydziale Teologicznym „Bobolanum” w Warszawie (1985-1988), gdzie zainauguował działalność naukową pracą magisterską na temat *Katechezy w misjach ludowych jezuitów białoruskich*, napisaną pod kierunkiem ks. prof. Mariana Banaszaka. Wytyczyła ona jego dalszą drogę badawczą, której pozostaje wierny dotychczas, czyli przez kolejne trzy dziesięciolecia. Ten okres związany jest z Wiecznym Miastem, które (a ściślej Papieski Uniwersytet Gregoriański SJ) stało się drugim domem Marka Ingłota, utrzymującego stałe związki z placówkami jezuitkami w ojczyźnie i poszerzającego je na obie półkule.

Na Gregorianum odbył w latach 1988-1995 studia z zakresu historii Kościoła na Wydziale Historii Kościelnej (1991: licencjat) uwieńczony doktoratem uzyskanym na podstawie rozprawy *La Compagnia di Gesù nell'Impero Russo (1772-1820) e la sua parte nella restaurazione generale Della Compagnia* (Roma 1997), napisanej pod kierunkiem profesora Giacomo Martiny SJ. Znakomite to dzieło zajęło trwałe miejsce w historiografii czasów nowożytnych oraz dziejów kościelnych, obok pierwodruku w języku włoskim po kilku latach doczekało się wydania rosyjskiego a niewiele później ukraińskiego, zaś ostatnio prezentowanej tu edycji anglojęzycznej w Stanach Zjednoczonych¹.

¹ *Obszczestvo Jisusa v Rossijskoj imperia (1772-1820 gg.) i jego rol' v povsiemiestnom vosstanovlenii Ordienavo vsem mire*. Instytut Filozofii, Moskwa 2004; *Tovari-*

Opus magnum – bo takie określenie należy się wspomnianemu dziełu – otworzyło Autorowi drogę do trwałego miejsca na Gregorianum, gdzie wkrótce miał kontynuować badania nad patronującym tej renomowanej uczelni zgromadzeniem i Kościołem w dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w poprzednich dziesięcioleciach rozwijane przez Paulusa Rabikauskasa i jego litewskich współpracowników. W 1995 r. został wykładowcą na Wydziale Historii Kościelnej (dziesięć lat później przekształconym w Wydział Historii Kościoła i Kościelnych Dóbr Kultury), gdzie uzyskał w 2003 r. tytuł profesora nadzwyczajnego a w 2010 – zwyczajnego. Z tym fakultetem jest związany do chwili obecnej jako dziekan w latach 2003-2009 i ponownie od 2016 r.² W przerwie między pełnieniem tej funkcji był m. in. dyrektorem Archiwum Romanum Societatis Jesu (powołany na to stanowisko 12 lipca 2009 r.), redaktorem wydawnictw wydziałowych: rocznika *Archiwum Historiae Pontificiae* (2008-2015) oraz serii *Miscellanea Historiae Pontificiae* (od 2004 r.) Od 1998 r. jest konsulatorem watykańskiej Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych.

Jest też autorem szeregu publikacji z dziejów Zakonu w Polsce przedrozbiorowej oraz w dobie narodowej niewoli³ a także syntetycznych biografii wybitnych jego reprezentantów⁴. Występował też jako konsultant naukowy, m.in. w książce ówczesnej ambasador Polski przy Stolicy Apostolskiej Hanny Suchockiej o historycznych świątyniach Rzymu⁵.

Ks. Marek Ingot, jedna z najbardziej rozpoznawalnych polskich postaci o długoletnim stażu w Wiecznym Mieście, ma pośród swoich do-

stvo Isusa v Rosijskij imperia (1772-1820) i jogo ucstast' u zagal'nomu vidnovlenni Ordenu. Svichado, Lviv 2009.

² Zob. Pontificia Universitas Gregoriana – *Pontificio Instituto Biblico, Pontificio Instituto Orientalne, Liber Annuaalis*, Roma 2006, s. 26 nn., 84 nn., 148 n., 243, 407, 426; Pontificia Universitas Gregoriana, *Universitas Nostra Gregoriana. La Pontificia Universitas Gregoriana ieri ed oggi*. Roma 2006; M. M. Z a r ę b c z a n, *Polacy w Watykanie. Instytucje i urzędy oraz Polacy w nich pracujący. Historia i współczesność*. Pelplin 2004, s. 436.

³ M.in.: *Kolegium księży jezuitów w Illukszcie* (Kraków 2009) oraz *Uczniowie – Sodalisci gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579-1623* (współautor L. G r z e b i e ń SJ, Kraków 1998).

⁴ W serii „Wielcy ludzie Kościoła” krakowskiego Wydawnictwa WAM ukazały się monografie pióra M. Ingot a: *Jakub Wujek* oraz *Karol Antoniewicz* (2001).

⁵ H. S u c h o c k a, *Rzymskie pasje. Kościoły stacyjne Wiecznego Miasta*. Izabelin-Warszawa 2013, s. 376 (kilka lat później książka ta ukazała się również w wersji włoskiej): zob. M. K o s m a n, recenzja na łamach „Naszej Przeszłości”, t. 120, Kraków 2013, s. 247-253.

konań organizację wielu kongresów na terenie Rzymu oraz uczestnictwo w licznych konferencjach naukowych w różnych krajach, pośród których poczesne miejsce zajmuje Polska. Pośród przedsięwzięć naukowych badaczy krajowych z jego udziałem na pierwszym miejscu wymienić fundamentalny inwentarz poloników w pięciu tomach a przede wszystkim ostatni wolumen, zawierający dokumentację dziejów zakonu jezuitów w białoruskiej części Wielkiego Księstwa Litewskiego z uwzględnieniem okresu po pierwszym rozbiore, aż do momentu usunięcia tego zgromadzenia z imperium rosyjskiego w 1820 r.⁶

Polski badacz związany z Rzymem odegrał – i nadal odgrywa – ważną rolę we współpracy między zachodem i dzisiejszą nauką rosyjską, czego dowodem są publikacje z jego redaktorskim udziałem, zwłaszcza opublikowana w 2006 r. w Moskwie książka *Rosja i jezuita w latach 1772-1820*, zawierająca kilkadziesiąt artykułów autorstwa badaczy z różnych krajów, głównie z obszaru dawnego Związku Radzieckiego. Polskę reprezentują w tym zbiorze Ludwik Grzebień i Marek Ingot⁷.

W programie działalności misyjnej jezuitów znalazła się Rosja już wkrótce po powstaniu zakonu, o czym świadczy list Piotra Kaniego do generała zakonu J. Laineza z (Piotrków Trybunalski 27 listopada 1558 r.), w którym autor – mając na uwadze Moscovię i Tatarszczyznę – z ogromnym optymizmem wspomina o wielkich możliwościach w tym zakresie pod wpływem zdobycia doskonałego przyczółka dla dalszej działalności w postaci powstania pierwszych kolegiów na terenie Rzeczypospolitej Obojga narodów, zwłaszcza na kresowych terytoriach Wielkiego Księstwa Litewskiego i Wschodniej Galicji w koronnej Małopolsce. Już w 1581 r. znany doskonale z dziejów Polski Antonio Possevino jako legat papieża Grzegorza XIII odwiedził państwo Iwana Groźnego. Od tamtych czasów przez dwa stulecia jezuita mieli skierowaną uwagę na państwo Rurykowiczów poprzez monarchię polsko-litewską aż do czasów jej upadku, jako że kasata zakonu w 1773 r. zbiegła się z pierw-

⁶ A. P. Bieś SJ, R. Danieluk SJ, L. Grzebień SJ i M. Ingot SJ., *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*. Tom V: *Russia*. Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2008.

⁷ *La Russia e Gesuiti 1772-1820. Rossija i jezuita 1772-1820*. Redaktorzy M. Ingot, E. Tokariewa, M. Pietrowa i S. Jakowenko. Instytut Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk oraz Instytut Historyczny Towarzystwa Jezusowego. Moskwa 2006 (L. Grzebień, *Jezuita i Katarzyna II*, s. 9-26; M. Ingot, *Towarzystwo Jezusowe w monarchii Katarzyny II*, s. 52-60).

szym rozbiorem Rzeczypospolitej i zagarnięciem jej wschodnich rozległych obszarów przez Katarzynę II. Na opanowanych przez nią ziemiach białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego znajdowały się kolegia w Orszy, Połocku, Witebsku a także Dyneburgu (od 1799 r. również) Mohylowie i Mścisławie, nie licząc 12 domów i stacji misyjnych, w których rezydowało 201 jezuitów.

Caryca – podobnie jak pod zaborem pruskim Fryderyk II – nie przyjęła do wiadomości breve kanonicznej kasaty Towarzystwa Jezusowego przez Klemensa XIV i nie dopuściła do likwidacji tych placówek, mając na uwadze ich znaczenie edukacyjne. Kompetentny badacz pisze:

„Wyjątkowy okres w historii obecności Towarzystwa Jezusowego w Imperium rosyjskim stanowią lata 1772-1820. To do tej pory najdłuższy oficjalny pobyt zakonu w tym kraju, a zbiega się – i to stanowi jeszcze o wyjątkowości tego pobytu – z okresem kanonicznej kasaty zakonu w 1773 r. Jezuici, którzy znaleźli się ponownie w Imperium wskutek I rozbioru Polski, kontynuowali tam legalnie swoją działalność – aż ujrzeli przywrócenie zakonu na całym świecie przez Piusa VII w 1814 r. Kilka lat później sami zostali zmuszeni opuścić Rosję. Mieli więc oni do spełnienia historyczną rolę zapewnienia ciągłości zakonu sprzed 1773 r. z zakonem odrodzonym w 1814 r.”⁸

Studium Marka Inglota wypełnia lukę między dziejami zakonu na ziemiach Rzeczypospolitej przed jego kasatą oraz po jego reaktywowaniu przez Stolicę Apostolską, nawiązując do liczącego ponad sto lat materiałowego dzieła Stanisława Załęskiego, *Historia zniesienia zakonu jezuitów i jego zachowanie na Białej Rusi* (Lwów 1875). Odpowiada ono aktualnemu stanowi badań a przede wszystkim wykorzystuje pełną podstawę źródłową, której główny zrab prezentuje przygotowany z udziałem autora prezentowanego tu dzieła tom V (*Russia*) katalogu *Polonica* ze zbiorów rzymskich ARSI. Dziś zawarte tam materiały są dostępne polskim badaczom w kraju dzięki utrwaleniu na nośnikach elektronicznych dostępnych w Bibliotece Naukowej Księży Jezuitów w Krakowie. Jakaż to ogromna zmiana od czasów, kiedy – niemal przed półwieczem – ówczesny opiekun zbiorów archiwalnych ks. Bronisław Natoński udostępnił je użyt-

⁸ M. Ingot, *Jezuita w otoczeniu carskim. Ojciec Gabriel Gruber i Paweł I* [w:] *U schyłku tysiąclecia. Księga pamiątkowa z okazji sześćdziesięciolecia urodzin Profesora Marceliego Kosmana*. Red. K. Pałucki i J. Załuski, Poznań 2001, s. 104 n.

kownikom w pomieszczeniu przy kościele na Kopernika 26°. Od tamtego czasu minęła cała epoka, choć za życia jednego pokolenia, dziś je reprezentuje jego dokonania zespół krakowskich jezuitów pod patronatem seniora o. Prof. Ludwika Grzebienia z aktywnym udziałem od lat na niwie rzymskiej o. Prof. Marka Inglota. Ważną rolę w przygotowaniu katalogu odegrał Instytut Historyczny Towarzystwa Jezusowego w Wiecznym Mieście, najpierw podczas mikrofilmowania poloników a następnie wsparcia udzielanego planom wydawniczym. Ich realizacja zyskała w kraju wsparcie w postaci wsparcia publikacji z państwowych środków budżetowych na cele naukowe.

Prezentowane dzieło składa się z dwóch części, poprzedzonych obszernym wstępem (s. 1-26). Pierwsza dotyczy dziejów Societatis Jesu w Imperium Rosyjskim od chwili pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej do 1820 r. (s. 27-94) i składa się z trzech rozdziałów poświęconych Breve *Dominus ac Redemptor*, organizacji placówek zakonnych na terenie białoruskiej części Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz działalności duszpasterskiej i edukacyjnej w kręgu Akademii Połockiej oraz kolegium w Petersburgu. Część druga (s. 125-247), złożona również z trzech rozdziałów. Tytuł pierwszego pokrywa się z jej nagłówkiem, tematem drugiego jest udział jezuitów z Białorusi w odnowieniu zakonu w Italii, zaś trzeciego odrodzenie się Towarzystwa w innych krajach), dotyczy aprobaty papieskiej dla działalności jezuitów w monarchii carów. Podsumowanie części analitycznej zawierają konkluzje (s. 195-207). Edycja anglojęzyczna zaopatrzona jest w kilkadziesiąt starannie dobranych ilustracji (jest ich 65), które dzielą tekst zasadniczy od części zawierającej aneksy źródłowe oraz bibliografię (s. 209-282). Całość zamyka indeks geograficzny i osobowy (s. 283-305).

Złowrogo zapisana w dziejach Polski Katarzyna II dla Societatis Jesu na terenie ziem zabranych Rzeczypospolitej okazała się dobrodziejką, podobnie jak jej syn i następca Paweł I. Przechodząc do porządku dziennego nad breve papieskim zapewniła placówkom zakonnym na zagarniętych w ramach pierwszego rozbioru terytoriach dalszy rozwój, prowincja nadal funkcjonowała jako jedyna, gdy inne uległy likwidacji, otwarty w 1780 r. nowicjat oraz formy kształcenia zakonników zapew-

⁹ We wdzięcznej pamięci zachowuję z tamtego czasu (gromadziłem wówczas materiały do rozprawy habilitacyjnej o *Reformacji i Kontrreformacji w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej* (Wrocław 1973) uczytnność ks. dra Bronisława Natońskiego.

niały rozwój kadry, władzę w zakonie sprawowali wikariusz generalny i prowincjał (funkcje te ze znakomitymi wynikami sprawował Stanisław Czerniewicz, zm. 1785 r., wcześniej przez dziesięć lat sekretarz asystenta polskiego przy generale zakonu w Rzymie a od 1769 r. rektor kolegium w Połocku. W takiej sytuacji wielu ex-jezuitów z różnych krajów Europy zwracało się doń o ponowne przyjęcie do zgromadzenia, zwłaszcza, że taka sytuacja spotkała się z aprobatą ze strony papieża Piusa VI. Co więcej, zaproszeni w 1793 r. do Italii jezuita białoruscy przystąpili w Księstwie Parmy do odbudowy struktur zakonu.

Rozkwit zakonu w Rosji wiążył badacze z czasami Pawła I (1706-1801) oraz pierwszą połową panowania Aleksandra I (1801-1825) i osobą ojca Gabriela Grubera (1740-1805), z pochodzenia Słoweńca cieszącego się zaufaniem na dworze carskim godnego kontynuatora dzieła Czerniatowicza. Natomiast następcą Grubera na stanowisku generała zakonu, Tadeusz Brzozowski, nie był w stanie sprostać trudnym zadaniom, jakie spiętrzyły się przed zgromadzeniem w latach następnych i doprowadziły do jego likwidacji w imperium rosyjskim przez jego władcę w marcu 1820 r. Niemniej jednak w dziejach zakonu owo rozpoczęte pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej i zakończone delegacją w Petersburgu niespełna półwiecze zapisało się jako niezwykle ważny etap w kontynuacji działalności i zachowaniu ciągłości¹⁰.

Dzieło Marka Ingłota, którego pierwodruk opublikowany w 1997 r. w języku włoskim w minionym dwudziestolecu znalazł kontynuację w kolejnych studiach autora¹¹. Oczekujemy jednak na publikację rozprawy w jego języku ojczystym. Z otrzymanych informacji wynika, że pracę nad tą edycją trwają w krakowskim ośrodku księży jezuitów.

¹⁰ W dniu 21 VI 1992 r. generał zakonu ustanowił przywrócenie obecności zakonu w Rosji, co w trzy miesiące później zyskało aprobatę ze strony władz państwowych. Rejestracja została ponownie zatwierdzona (*niezależny region rosyjski* Towarzystwa Jezusowego) przez Ministerstwo Sprawiedliwości Republiki Rosyjskiej w dniu 12 IX 2000 r., ponieważ wymagała tego wydana w 1997 r. przez Dumę nowa ustawa o wolności poglądów religijnych.

¹¹ M.in. *Jezuita w otoczeniu carskim; Gabriel Gruber SJ (1740-1805): Nel bicentenario Della sua elezione a generale Della Compagnia di Gesu*, „Archiwum Historicum Societatis Jesu” 71, 2002, s. 353-368; *Jezuici polscy w Azerbejdżanie w XVII i XVIII wieku. Misja polska w Gandzy* [w:] *Polacy w Azerbejdżanie*, red. E. W a l e w a n d e r, Lublin 2003, s. 171-185; *Misjonarze jezuita na Krymie od początku XVII do połowy XVIII wieku* [w:] *Polacy na Krymie*, red. E. W a l e w a n d e r, Lublin 2004, s. 177-204; *La missione dei gesuiti a Odessa sul Marnego (1804-1820)* [w:] *Missione e carita*, Roma 2008, s. 401-416.